

İspanya'da Endülüs Mirası Üzerine Bir Değerlendirme

Lütfi Şeyban*

ORCID:0000-0002-1825-0097

Öz

İslam tarihinden günümüze değin süren geleneksel İslami algıya göre bugün İspanya, Portekiz ve Güney Fransa toprakları (İber Yarımadası veya İberya) halen Endülüs'tür. Dolayısıyla bu ülkelerdeki insan ve kültür varlığı, dünyadaki bütün Müslüman halklar için önemli ve ilgilenmeye değer bir konudur. Bu çalışma bilimsel bir Endülüs kültür varlıkları saha araştırmasının değerlendirilmesi niteliğindedir. Amacı, tarihte asırlarca biz Müslümanların yurdu olmuş Endülüs'e ve orada inşa edilmiş olan medeniyetten bugüne kalan maddi-manevi kültürel mirasa dikkat çekmektir. Bu çalışmaya konu olan İspanya'daki Endülüs kültür varlıkları, tarafımızdan hazırlanan ve yürütülen saha araştırması projesinin gerçekleşmesi sayesinde bir kitap şeklinde yakında yayımlanacaktır. Kitap beş yıllık bir araştırma sürecinin ürünü olup, en mühim yanı şüphesiz yerinde araştırmaya dayanmasıdır. Çünkü hem Endülüs kültür varlıkları hem de kısmen bugünkü Müslümanlarla ilgili bilgilere, kütüphane çalışmasından ziyade saha çalışmaları sayesinde erişilmiştir. Saha çalışmalarımız ise 2011, 2012, 2013 ve 2019 yıllarında gerçekleşmiştir. İspanya'nın kuzey şeridi ve kuzey-batı bölgesi hâricinde hemen tüm şehirlere bizzat giderek yerinde tespit çalışması yapmış ve bilgi-fotoğraf temin etmiş bulunmaktayız.

Anahtar kelimeler: Endülüs, İspanya, İslam, kültürel miras.

Gönderme Tarihi: 10/09/2020

Kabul Tarihi: 26/12/2020

* Prof.Dr., Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kampüs, Serdivan, Sakarya seyban@sakarya.edu.tr

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ŞEYBAN, L., "İspanya'da Endülüs Mirası Üzerine Bir Değerlendirme" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2177-2196.

An Assesment on the Heritage of Al-Andalus in Spain

Lütfi Şeyban *

ORCID:0000-0002-1825-0097

Abstract

According to the traditional Islamic perception from the history of Islam to the present, the lands of Spain, Portugal and Southern France (Iberian Peninsula or Iberia) are still Al-Andalus. Therefore, the human and cultural presence in these countries is an important and worthwhile issue for all Muslim peoples in the world. This study is the evaluation of a scientific Andalusian cultural property field study. Its aim is to draw attention to Al-Andalus, which has been the homeland of us Muslims for centuries and the material-spiritual cultural heritage that has survived from the civilization built there. Andalusian cultural assets in Spain, the subject of this study, will soon be published as a book thanks to the realization of the field research project prepared and carried out by us. The book is the product of a five-year research process, the most important part which is undoubtedly that it is based on on-site research. Because, information about both Andalusian cultural assets and partly Muslims today was reached through field studies rather than library work. Our field work took place in 2011, 2012, 2013 and 2019. Except for the north strip of Spain and the north-west region, we have personally visited almost all cities and have made on-site determinations and provided information and photographs.

Keywords: Al-Andalus, Spain, Islam, cultural heritage.

Received Date: 10/09/2020

Accepted Date: 26/12/2020

* *Professor Dr., Sakarya University Faculty of Arts And Sciences Department of History, Sakarya, Turkey, seyban@sakarya.edu.tr*

You can refer to this article as follows

ŞEYBAN, L., "An Assesment on the Heritage of Al-Andalus in Spain", *Academic Journal of History and Idea*, C. 7, S. 4., 2020, p.2177-2196.

Оценканаследия Аль-Андалуса в Испании

Резюме

Согласно традиционному исламскому восприятию от истории ислама до наших дней, земли Испании, Португалии и Южной Франции (Пиренейский полуостров или Иберия) все еще являются Андалусией. Поэтому человеческое и культурное присутствие в этих странах является важным и стоящим вопросом для всех мусульманских народов мира. Это исследование представляет собой оценку результатов полевого исследования андалузских культурных ценностей. Его цель - привлечь внимание к Андалусии, которая веками была родиной нас, мусульман, и материально-духовного культурного наследия, уцелевшего от построенной здесь цивилизации. Андалузские культурные ценности в Испании, являющиеся предметом данного исследования, скоро будут опубликованы в виде книги благодаря реализации подготовленного и выполненного нами проекта полевых исследований. Книга является продуктом пятилетнего исследовательского процесса, наиболее важным из которых, несомненно, является то, что он основан на исследованиях на местах. Потому что информация об андалузских культурных ценностях и частично о мусульманах сегодня была получена посредством полевых исследований, а не библиотечной работы. Наши полевые работы проводились в 2011, 2012, 2013 и 2019 годах. За исключением северной полосы Испании и северо-западного региона, мы лично посетили почти все города и сделали на месте определения и предоставили информацию и фотографии.

Ключевые слова: Андалусия, Испания, культурнонаследие.

Получено: 10/09/2020

Принято: 26/12/2020

Giriş

Biz Müslümanların tarihî değerlerinden birisi olan Endülüs'ü anlamak, elbette ona duygularımız ve aklımızla yönelmeyi gerekli kılar. Fakat ondan istifade etmenin yolu, onu bilimsel bir tecessüs ve metotla araştırma konusu yapmaktan, onu etkili yöntem ve vasıtalarla topluma anlatmaktan geçer. Son asırda ve bugün İspanya'da veya İber Yarımadasında, İslâmî geçmişten sadece birkaç mimarî eserden başka görünürde hemen hiçbir şey kalmamış gibidir. Mimarî eserler de hemen sadece ülkenin güney eyaleti olan Andalucia'daki Kurtuba (Córdoba), Gırnâta (Granada) ve İşbiliye (Sevilla) gibi birkaç şehirde bulunmaktadır ve bunlar turistik mekân olarak kullanılmaktadır. Kurtuba Ulucamii, Elhamrâ Sarayı, Giralda (Melviye) Minaresi, Caferiye Sarayı, Altın Kule, çeşitli şehirlerde bulunan Alcázar (el-kasr) adındaki idari yapılar, üç beş şehir ve kale kalıntısı.. İşte, ülkenin İslâmî geçmişini günümüze taşıyan görünürdeki eserler bunlardan ibarettir. Mimaride Müslüman etkisiyle oluşmuş bir sanat geleneği olan "Müdeccen Üslubu" (ArteMudéjar), 19. Yüzyılda Avrupa mimarisinde başlayan Mağribi esintilere yer veren akımın da tesiriyle, bugün eski ya da yeni İspanyol yapılarında kullanılmaktadır. Ayrıca, İspanyolcada yer etmiş dört bin civarındaki Arapça kelimeleri de İslâmî geçmişten miras listesinde zikretmemiz gerekmektedir. İçlerinde hem yerli hem de daha çok Mağribi bulunan bugünün Endülüs'ündeki İspanyol Müslümanları, daha çok Comunidad Islamica (İslam Topluluğu) adıyla kendine yeter küçük teşkilatları sayesinde asimile olmaktan korunma çabasıındadırlar. Gerek ferden gerekse cemaat halinde onların hayat hikâyelerini öğrenmek için Youtube'ta şu arama yapılabilir: "Nuevos musulmanes en España" ve "españoles convertidos al islam", "Comunidad Islamica en España". Hangi şehirde aranıyorsa sondaki España kelimesi yerine o şehrin adı yazılırsa erişim daha kolay olur. Mesela "Comunidad Islamica en Valencia" gibi.¹Bugünkü İspanya'daki Müslüman varlığı hakkında sosyal medya vasıtasıyla da bilgilenmek mümkündür. Bunun için pratik yol, orada bulunan İslâmî teşkilâtların adlarını girerek çıkan sonuçları

¹Kaynak olarak şu üç website mühimdir: webislam.com + islamicfinder.org + observatorioreligion.es.(12.12.2020).

değerlendirmektir. Meselâ, Gırnâta el-Beyyâzîn'deki (Albayzin) câmi ve teşkilâtın sayfasından başlanabilir. Bu teşkilâtın Face'deki kaydı, birkaç şekilde; “Mezquita de Granada” ve “Mezquita Mayor de Granada” adıyla mevcuttur.

İspanya'da Endülüs mirası² konusunda, bizden evvel çalışma yapan ve bizim de istifade ettiğimiz iki tetkik eser vardır. İlki 1905'te yapılmış olup, Albert F. Calvert'a aittir: *Moorish Remains in Spain: Being a Brief Record of the Arabian Conquest of the Peninsula with a Particular Account of the Mohammedan Architecture and Decoration in Cordova, Seville & Toledo*, London (John Lane)-New York (John Lane Company) 1906. İkincisi 1950-1954 Arası Endülüs'ü gezen Mısır'lı Endülüs tarihçisi Muhammed Abdullah İnân'a ait eserdir: *el-Âsâru 'l-Endelüsiyyeti 'l-bâkiye fî İsbanya ve 'l-Burtugal*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1997. Bu eserler eski tarihli olup, daha çok Kurtuba Ulucâmii ve Elhamrâ gibi âbidevî eserlere ağırlık vermekte ve diğer pek çok şehirdeki Endülüs mirası konusunda son derece zayıf durumdadırlar. Dolayısıyla bugün bu konuda oluşan boşluğu dolduracak yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu âşikâr idi.

Bilinmesinde fayda vardır ki, saha çalışmasında tespit edilen eserler, şimdiye kadar bilinenlerden ibarettir. Bundan sonraki süreçte bunlara yenileri eklenebilir. Çünkü son yıllarda İspanya'da Ortaçağ kazıları özellikle Endülüs tarihi dönemlerini de kapsayacak şekilde yapılmaktadır.³ Çünkü İspanya, Endülüs-İslam eserlerinin dünyaya turistik amaçlı arzından kayda değer maddi kazanç sağlamaktadır. Yeni keşfedilen ya da genel olarak tüm Endülüs eserlerinin bilgisine erişmek için ise, hangi şehirde aranıyorsa internette o şehrin adının sonuna ilkin árabe sonra da Islamica eklenerek arama yapılabilir. Mesela ‘Murcia árabe’ ve ‘Murcia islámica’ gibi. Ya da ‘Las ruinas islámicas en España’ tercih edilebilir. Aynı aramayı İngilizce veya Arapça dillerinde yapmak da yararlı olabilir.

2 Somut/maddi/görünür/müşahhas ve soyut/manevi/görünmez/mücerret kültür varlıkları.

3Hassaten Murcia, Córdoba, Granada bölgelerindeki Endülüs kazıları, diğerlerine nisbetle çok fazla sayıdadır. Onlarca örnekten ikisi için: Carmen G. Gutiérrez, “Lasmezquitas de barrio de Madinat Qurtuba: una aproximación arqueológica, Córdoba: Diputación de Córdoba”, *AWRAQ*, n.7 (2013), pp. 255-257; Rafael Blanco Guzmán, “Algunas Precisiones Sobre La Qurtuba Tardoislámica una Mirada a La Arquitectura Doméstica de al-Rabad al-Şarqui”, *Anales de Arqueología Cordobesa (AAC)*, N. 19, Córdoba 2008, pp. 293-322; Julio N. Palazón-Pedro J. Castillo, “Casas Califales en Murcia. Excavación en un Solar de Calles Puxmarina-Zarandona”, *Memorias de Arqueología*, N. 11, Barcelona-Granada 2003, pp. 469-500.

Bugünün İspanyolları, yazdıkları genel geçer tarih kitaplarında, kendi tarihlerinin büyük ve değerli bir parçası olan Endülüs dönemlerini beş on sayfayla geçiştirmektedirler. Meselâ şu iki kitaba bakılabilir: 1) Ramon Sopena'nın kaleme aldığı, *Historia de España* (Emege, Barcelona 1998) adlı kitabın 82-100 sayfaları.2) *Historia General de España* (F. Planeta, Madrid 1980). Prehistorya'dan başlayarak 1980'lere kadar gelen 12 ciltlik bu kitabın, ilk 2 cildi İslam öncesine, 9 cildi İslâmiyet sonrası veya Hıristiyanların tarihine, sadece 3. cildi Endülüs/İslam tarihine tahsis edilmiştir. 3. Cildin de nerdeyse yarıdan fazlasını, Endülüs Devleti devirlerinde Müslümanlara karşı Reconquista hareketini başlatarak yaklaşık 5 asırda neticeye ulaştıran Hıristiyan İspanya krallıklarının gelişim tarihi işgal etmektedir. Oysa İspanya ve Portekiz halklarının, Endülüs dönemlerinde erişmiş oldukları medenî üstünlüğe, ne evvelki Vizigot ve Roma dönemlerinde ne de Endülüs'ü ele geçirdikten sonra bir daha asla sahip olamadıkları hususu, artık bütün dünyada bilinen bir gerçekliktir.⁴

İspanya'da Endülüs mirasının arka planı

İspanya, Portekiz ve kısmen de Fransa'nın güneyini kapsayan Batı Avrupa toprakları, coğrafi edebiyatta İber Yarımadası veya kısaca İberya olarak adlandırılır. İslam fethinden bugüne tarihî edebiyatta ise 'Endülüs' ya da 'Endülüs Yarımadası' adıyla anılmaktadır. Bu coğrafyada İslam hâkimiyeti ortalama dört asır sürmüştür. Dört asır, çünkü bölgeden bölgeye hâkimiyet süreleri değişmektedir. Endülüs'ün güneyinde bu süre en uzun zaman dilimini kapsarken (711-1492= 781 yıl), kuzey bölgelerinde 100'lü hatta 10'lu rakamlara kadar düşmektedir.

Bugün, İber Yarımadasında, özellikle İspanya'da Müslümanlardan kalan izler, özellikle lisanda ve güney bölgesi insanının karakterinde hissedilmektedir. Görünür izler ise daha çok mimari alandadır. Endülüs devirlerinden kalan mimari eserlerin %95'inden fazlası ise bugüne ulaşamamıştır. Çünkü bir defa çoğu bakımsızlıktan yıkılmıştır. Bunda elbette Endülüs yapılarının genellikle uzun asırlara dayanabilecek malzemedan yapılmamış olmasının payı büyüktür. Nitekim Endülüslülerin, dinî inanışları gereği kendilerinden önce sağlam anıtlar bırakan Romalılar gibi taştan binalar

⁴Çalışmada adı geçen Endülüs şehirlerinin tarihiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010. Endülüs şehirlerinin kaybindan sonra, o şehirdeki Müslüman (Müdeccen) ve Yahudi halkının durumu konusunda bilgi için bkz. Lütfi Şeyban, *Mudéjares & Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010; Lütfi Şeyban, *Endülüs*, Albaraka Yayınları, İstanbul 2014.

inşâ etmekten geri durdukları belirtilmektedir. Yıkılmayıp ayakta kalan eserlerden meselâ câmilerin çoğu ya bilinçli şekilde yıkılmış ya da kiliseye çevrilmiş, yıkılan bazılarının yerine kilise inşâ edilmiş, minareleri de çankulesine dönüştürülmüştür. Saray, köşk ve konak gibi yapılar ise yeni Hıristiyan sahiplerince yenilenmiş, yenileme esnasında bazılarında Endelüsî unsurlar kısmen ya da tamamen yok edilmiş, diğer bazıları da Müslüman ustalar eliyle yenilediği için Müdeccen/Mudéjar üslup olarak kayıtlara geçmiştir. Endülüs mahallelerine gelince, bunlar da yeni yapılarla büyüyen şehirlerin içinde nerdeyse kaybolup gitmiş, geriye onlardan dağınık bazı dokusal parçalar kalmıştır. Bilinçli ya da doğal bütün yıkımlara rağmen günümüze ulaşabilen bazı eserler de mevcuttur. Az sayıda saray külliyesi, câmi ve minare ile medreseye karşın; çeşitli sûr, kale ve kale kalıntıları ile bunlara bağlı kapı ve hamamlar daha fazladır. Çünkü bunlar sonradan Hıristiyanlarca da kullanılmışlardır. Gerek bu tür eserlerde ve gerekse kilise, manastır veya konak gibi çeşitli yapılarda Endülüs tarzı çeşitli süsleme unsurlarına ve kitâbelere de rastlamak mümkündür.

Bugün İspanya'da Endülüs mirasını teşkil eden somut ve somut olmayan kültür varlıklarının özneliklerini bilmek bu araştırmanın arka planı bakımından mühimdir. Artık tarihe ve insanlığa mâlolmuş bir toplum olarak Endülüslüler, bugün insanlığa armağan ettikleri üç dev mirasla anılıyorlar. Bunlardan birincisi *Convivencia*'dir. Kavram, İslami yönetime sahip toplum hayatına gönüllü katılımı ifade etmektedir. Endülüslülerin Müslümanı, Yahudisi ve Hıristiyanıyla birlikte asırlar içinde ortaya koydukları toplumsal uzlaşma ile oluşan mutual-simbiyoz kültürü bu kavramın merkezinde yer alır. İkincisi *Sofistica*, *Ciencia* ve *Civilizacia* kavramlarıyla ifade ettiğimiz toplumsal değerlerdir. Kavramlar, Endülüs milletinin varoluş mücadelesinde sergilediği kültürel, bilimsel, teknik ve iktisadi atılımlar yanında, içte gerçekleşen kültürel sentezin eseri uyumlu, dengeli ve ideal medeniyeti ifade etme amacıyla da seçilmiştir. Üçüncü ve sonuncusu ise *Conservacia cultural* kavramıdır. Kavram, kaba güçle Endülüslüleri yendikten sonra onların dinini ya da hayat tarzlarını devlet zoruyla değiştirmek isteyen Katolik güçlerine karşı, kendi can, mal, din, dil, kültür ya da kimliklerini canları pahasına muhafaza etmelerini anlatmaktadır.

Bugünkü İspanya Krallığı'nda (Reino de España)Endülüs Algısı ve Endülüslüler

İspanya'nın tarihî köy ve şehirleri ile yaşatılan gelenekleri onu diğer Avrupa ülkelerinden ayırt eden mühim göstergelerin başında gelmektedir. Bugünkü İspanya'nın 18 otonom bölgesi (comunidad autónomas) vardır. Bunlar Pais Vasco (Bask), Cataluña (Katalonya), Galicia (Galisyası), Andalucía (Endülüs), Principado de Asturias (Asturyas Prenslığı), Cantabria, La Rioja, Region de Murcia (Mürsiye Bölgesi), Comunidad Valenciana (Valensiya Topluluğu), Aragon, Castilla-La Mancha, Islas Canarias (Kanarya Adaları), Navarra, Extremadura, Islas Baleares (Balyâr Adaları), Comunidad de Madrid (Madrid Topluluğu), Comunidad de Castilla-León (Kastilya-León Topluluğu), Ceuta y Melilla (Fas/Mağrib'te Sebte ve Melîle). Listede Cebelitârik (Gibraltar) yer almamaktadır, çünkü İberyâ'nın tabii bir parçası olan bu kasaba İngilizlerin elindedir.

Meşrûtiyet ya da *parlamentar monarşi* ile idare edilen İspanya'nın nüfusu 46.733 bin, başşehri Madrid, yüzölçümü 504.782 km²'dir (Balear, Chatarinas ve Kanarya Adaları ile Afrika kıyılarındaki Ceuta ve Melilla dâhil). Yüzölçümü 783.562 km² olan Türkiye'den 278.780 km² daha küçüktür. En yaygın diller İspanyolca (Kastilce, resmi dil), Katalanca, Galisyaca ve Baskça'dır. Özerk yönetimlerde yerel dil, ikinci resmî dil olarak kabul edilebilmektedir. En yaygın din ise Hıristiyanlık'tır (Katoliklik). Ülkede ortalama ömür erkeklerde 76, kadınlarda 83 yıldır (BM verisi).⁵

1492 Yılında Müslümanların son kalesi Gırnâta Emîrliği Katolik Kastilya Krallığı tarafından işgal edildi. Aynı yıl Kristof Kolomb İspanyol hükümdarının maddi desteğiyle Amerika'yı keşif gezisine çıktı. Bu yolculuk, İspanya'yı kendi çağının en büyük sömürge imparatorluğu haline dönüştürdü. Bundan sonraki iki asır içinde (16-17. Yüzyıllarda) İspanya, kendi tarihinde en büyük güce ulaştı. İtalya ve Hollanda'yı egemenliği altına almakla kalmadı, Güney ve Kuzey Amerika'nın büyük bir bölümü ile Filipinler'i de sömürgeleştirdi. Nihayet İspanya İmparatorluğu, yine Osmanlı'dan 1 asır evvel, 19. yüzyılın başlarında tamamen dağıldı. İspanyolların Amerika'daki bütün sömürgeleri bağımsızlıklarını kazandılar. Elleri sadece Küba ve Porto Riko kaldı.

5 TC. Dışişleri Bakanlığı, çevrimiçi-www.mfa.gov.tr/ispanya-kunyesi.tr.mfa; İspanya'nın fizikî ve beşerî coğrafyası hakkında daha fazla bilgi için: *DİA*, "İspanya: Fizikî ve Beşerî Coğrafya", XXIII, s.161-162. (03.06.2019).

1936-1974 Yılları arasında İspanya, Franco'nun faşist diktatörlük dönemini yaşadı. II. Dünya Savaşına katılmayan ülkede, ordunun desteğiyle Franco savaştan sonra da yerini korudu. 1975'te Franco'nun ölümüyle, yerine İspanya kralı I. Juan Carlos tahta çıktı ve İspanya cumhuriyet yönetimine geri döndü.

15 Haziran 1977'de 41 yıl sonra ilk defa genel seçimler yapıldı. Sourez'in başkanı olduğu Demokratik Merkez Birliği çoğunluğu elde etti. 1981'de sağcı Albay Tejero Cortes'in Meclisi basarak yaptığı darbe girişimi sonuçsuz kaldı. 1982 Seçimlerini ise Sosyalist Parti kazandı ve 46 yıl sonra İspanya'da yeniden bir sol iktidarın doğmasını sağladı. 1980'li yıllarda Avrupa Birliği'ne katılan İspanya, bugün sıradan bir Avrupa ülkesi olarak yoluna devam etmektedir.İspanyolların kendi tarihlerinin bir parçası olan Endülüs medeniyetine nasıl baktıkları ve diğer Batılıların İspanyolları nasıl gördükleri konusunda, Robert Irwin'in şu ifadeleri oldukça dikkat çekicidir:

*“Modern çağda câhil, yozlaşmış ve tembel Katolik İspanyolunu, kültürlü Endülüslü atalarıyla karşılaştırmak, pek çok Amerikalı ve Avrupalı yazarlar arasında son derece yaygındı. Bu yüzden de birçok İspanyolun Endülüs Müslüman mirasına kararsızlıkla hatta düşmanca yaklaşması pek şaşırtıcı değildir. Hatta 19-20. yüzyıllarda, İspanya'nın tam anlamıyla çağdaş bir Avrupalı ulus olmasını engelleyen şeyin özellikle Arap barbarlığı olduğunu ileri sürmek İspanyollar için çok alışıldık bir durumdu. Onlarda Müslümanların kültürel eserlerini Hıristiyanlara mâletme eğilimi de vardı. Daha çok milliyetçi düşünürlerde yaygın olan olumsuz bakışa karşın, liberal aydınlar ile Cumhuriyetçiler arasında Endelüsi geçmiş ve kültürüyle gurur duymak, 1492'den sonra Katoliklerin Müslümanlara ve Yahudilere uyguladıkları zulme üzülmek yaygındı”.*⁶

Bugün, İspanya topraklarının %17'sini oluşturan Andalucia (Endülüs) Bölgesinde yaklaşık 8 milyon insan yaşar. Bu insanların büyük çoğunluğu hizmet sektöründe istihdam edilir. Sanayi yatırımları son derece sınırlı olduğundan kırsal kesimdeki tarım sektöründen sonra en fazla talep gören iş sahaları turizm ve kamu sektörüdür. İş için Endülüs'ten ilk büyük kitlesel göç hareketi, 19. yüzyılın ortalarında, sanayileşmiş Katalonya ile biraz da Bask bölgesine gerçekleşmiştir. Barselona ve çevresi Andalucia'dan gelen işçilerin gettolarıyla kuşatılmıştı. Birbirlerine taban tabana

⁶ Robert Irwin, *Elhamrâ*, (çev. Fatma Uslu), İstanbul 2007, s. 150-154.

zıt iki kültür kuşağının insanları, arz ve talebin zorladığı bir yakınlaşmayı denediler. Katalanlar, onları ‘köylü’ diyerek aşağıladılar, buna karşılık Endülüslüler de onlara haset ve düşmanlık beslediler. İkinci büyük göç dalgası Franco döneminde (1939-1975) yaşandı. Kendisine karşı direnişin en fazla olduğu yerleri şiddetle ve acımasızca cezalandırmakta kararlı olan bu diktatör, Endülüs’te yaşayanlar üzerinde her türlü baskıyı denediği gibi, bölgeyi tümüyle unutma havası içine de girdi. Bu dönem iş ve aş peşinde koşan Endülüslüler, arayışlarında bir başka rotaya yöneldiler. Önceki olumsuz tecrübeden sonra bu kez Madrid’e yöneldiler. Endülüslülerin Madrid ile kaynaşması Barcelona’ya nisbetle daha kolay ve sancısız oldu. Daha sonra ülke kapılarını turizme açtığında, zaten başta Flamenko olmak üzere Endülüs etiketli kültür ürünleri en fazla rağbet görenler olacağından, Madridliler de bu katılımı daha gönüllü kabullendiler. Bu yüzden Madridliler için ‘gizli Endülüslü’ tabir edilmeye başlanmıştır.

Genelde Katalanlar Endülüslüleri ‘harcanmış’ ve ‘yozlaşmış’ bir halk olarak görme eğilimindedirler. Elbette bu yaklaşım, İslam dönemine karşı toplumsal bilinçaltında diri tutulan bir tepkinin dışavurumundan başka bir şey değildir. Onların göre, Endülüslülerin ‘kaba saba’ ve ‘yontulmamış’ oluşları ‘moro’ların⁷ yani eski Araplar ya da Mağribîlerin suçudur ve ne yazık ki Endülüslülerin bir kısmı da ‘moro’laşmıştır zamanla. Sonuçta başkaları ortaya nasıl tablolar çıkarırsa çıkarsın, Endülüslü kendi değerleriyle barışık olmayı sürdürür. O, her şeyden önce ve her şeyin ötesinde Endülüslüdür, İspanyolluğu bile ikincildir. Diyelim ki resmi bir açılış olacak ya da resmi bir tören, önce (ve çoğunlukla sadece) Endülüs marşı söylenir. Yerel özerk yönetimi temsil eden, İslam döneminden miras yeşil bayrağın gölgesinde hep birlikte söylenen bir marştır bu. Toprak ve özgürlüğe dâir olan marş. Gelenek, çoğu kez kâğıt üstünde kalmaya mahkûm yasadan daha etkilidir Endülüs’te. Tarihin içinden gelen bir kültür yoğunluğunun ve o yoğunluğu kimlik adına sahiplenmenin adıdır gelenek. Endülüs’ün gelenekle yaşatılan kültürel benliği, bunu bir yerde İspanya’daki adem-i merkezîyetçi yapıya borçludur. 1978 Anayasası ile onaylandıktan sonra 1982 yılında

7 Moro veya Morisko, 1492’de Endülüs’ün tamamen kaybindan sonra, 1497’den itibaren devlet zoruyla hıristiyanlaştırılmaya tâbi tutulan Endülüslü Müslümanlar (Müdeccenler) için, tahkir ve tezyif amacıyla o günden bugüne Batılılar tarafından kullanılan bir kavramdır. Dolayısıyla bilinçli Müslümanlar bu kavramı kullanmamakta, onun yerine kendi kavramları olan Müdeccen’i tercih etmektedirler.

Bask, Katalonya ve Galisya'nın ardından resmen özerkliğine kavuşan bölgelerden biridir Endülüs (Andalucia).⁸

Şimdi de çağdaş İspanya'da Endülüs hasreti ve nefretini ifade eden meşhur İspanyollara yer verelim. Evvela Endülüs mazisine müspet yaklaşımlara değinelim. Yani İspanya'nın fethini bir medeniyet hamlesi şeklinde yorumlayarak konuyu İspanya-Mağrib tarihî kültürel bütünleşmesi ekseninde yorumlayanlar. Bunlardan birisi İspanyol düşünür, edip ve yazar Vicente Blasco Ibáñez'dir (1867-1928). Kendisi iyimler arasında medeniyet perspektifinden isabetli bakışı yakalayabilenlerin başında gelir. Ona göre,

“İspanya'da yenilenme, Barbar kavimler vasıtasıyla kuzeyden değil, Müslüman fâtihter vasıtasıyla güneyden geldi. Bu gelişme, bir fetih olmanın çok daha ötesinde bir medeniyet hamlesiydi. Bu sayede İspanya'da 8-15. yüzyıllar arasında bütün Ortaçağ boyunca Avrupa'nın bilinen en zengin ve en parlak medeniyeti doğup gelişti.”

Alicante'de doğmuş olan ünlü yazar Azurin, “karşı kıyı” Müslüman Afrika'ya olan duyularını şöyle dile getirir:

“Afrika derinden derine çeker beni; İspanya'yı düşünmeksizin Afrika'yı düşünemem. Buna karşılık, Afrika'yı düşünmeksizin de İspanya'yı düşünemem.. Afrika Alava ilini (Burgos'un kuzeydoğusunda) geçtikten az sonra başlar. Daha Burgos'un o zarif çizgili, o yumuşak renkli büyüleyici manzarası bile tam Afrika'dır; İspanya'nın geri kalan tüm toprakları da öyle. Ve İspanya'nın Atlas Dağlarına değin uzandığı da rahatlıkla söylenebilir..İspanya'ya renkli bir yaşantı arayarak, tehlikeli serüvenlere karışma hevesiyle gelen Fransız ya da İngiliz, daha Fuenterrabia'da kendisini gizemli Doğuya dalmış gibi duyar..Bembeyaz bir duvarda açılan bir kapı işte; nerede acaba? Fas'ta mı yoksa Alicante'de mi? Bu sessiz, kuytu, duvarları özenle badanalanmış avlu, hangi evin acaba? Bir Fas evinin mi, bir Alivante evinin mi? Ya şu koskocaman, kapkara, gülen ya da hüznünlü gözler, yürek sızlatan derin bir üzüntüyle bakan şu gözler, kimin acaba? Bir Afrikalı dilberin mi, bir Alivanteli güzelin mi?

Araplar üstüne bir efsane vardır, derler ki Peygamber'in son mü'minleri İspanya'dan giderken evlerinin anahtarlarını da alıp götürmüşler, torunlarının

⁸ İlker Özünlü, *Endülüs: Şehir-Anlatı*, İstanbul 2005.

torunları o anahtarları hâlâ saklarmış. Kaç Afrika evinde Alicante'nin, Valencia ya da Castellon'un evlerine uyacak anahtarlar vardır, kim bilir..⁹

1985 Yılında Avrupa Topluluğu'na tam üye olmak üzere olan İspanya'nın uzun yıllar Paris'te yaşamak zorunda kalmış yazarlarından Juan Goytisolo (1931-2017), Avrupa jürisi tarafından Europalia Edebiyat Ödülü'ne lâyık görülmüştü. Goytisolo'nun, ödül töreninde yapmış olduğu konuşma gerçekten ilginç ayrıntılarla doludur. İşte o konuşmadan birkaç cümle:

“Son romanlarıma sahne olan zihinsel alan Barcelona ya da Madrid değil, Tanca ya da Fas, İstanbul ya da Marakeş'in ortamı; Paris ya da New York sokakları sahne olduğu zaman da bunlar seçkin yerlilerinin tanıyamayacağı karmaşık, melez, yabancılarla dolu şehirler, egemen Batı kültürünün, binbir maddenin birleştiği acayip bir potada, herhangi bir madde gibi eriyip diğerleriyle kaynaşır görüldüğü yerler.Yeryüzünün değişik coğrafi alanlarının yaşam biçimlerine, kültürlerine, dillerine tutuldum; yalnız Quevedo'ya, Gongora'ya, Sterne'e, Flaubert'e, Mallarme ya da Joyce'a değil, İbn Arabî'ye, Ebu Nuwas'a, İbn Hazm'a ya da Mevlâna'ya bağlıyım. Paris'te, New York'ta, Marakeş'te kendi kültürüme ve dilime başka dillerin ışığında bakmayı, bunun olumlu yanlarını ve eksikliklerini, uyarlama ürünü ya da özgün olan yanlarını karşılaştırma yoluyla ayırt etmeyi öğrendim; özetle, geçerli sayılan değerler yelpazesini bozup, kutsal ve dokunulmaz diye bilinen modele karşıt, kendi değerlerimi oluşturabildim.Kültür bundan böyle yalnızca ulusal olamayacağı gibi, Avrupalı da olamaz artık, ancak karmaşık, melez, çok ve çeşitli uygarlıkların katkısıyla verilmiş olabilir.Yurdumun topraklarının ta derinlerine kök salmış hoşgörüsüzlük ve katı düşünce kalıpları. İspanya bir dizi tarihsel olgunun ve kültür karmaşasının sonucu. İspanya 11. yüzyıldan başlayarak, Müslümanların, Musevilerin ve Hıristiyanların ortak ülkesi olarak doğmuştu.Biz (İspanya) Batılı bir ülkeyiz, ama Batılılığımız başka tonda, biraz ayrı. Yüzlerce yıl boyunca tarihimiz Avrupa'nın tarihi olmamış, Müslüman ve Musevilerin sonradan yadsınan katkıları temel önem taşımış, bu yüzden 'başka' bizim

⁹ José Martínez Ruiz Azorín (1873-1967), *El paisaje de España visto por los españoles*, Madrid 1981, pp. 131-135'ten naklen, Gül Işık, *İspanya: Bir Başka Avrupa*, İstanbul 2005, s. 43-44.

tarihimiz. Bastırılan öğelerin İspanya'nın en önemli yazarlarında ya da sanatçılarında büyük bir güçle ortaya çıkışı beni hep etkilemiştir. Üç kültürlü İspanya."¹⁰

Nitekim ünlü yazar, 2017 yılında Marakeş'te ölmüştür.

Diğer bir ünlü yazar José Martínez Ruiz (takma adı Antonio Azorin, 1873-1967) ise, "karşı kıyı"ya olan duyularını şöyle dile getirir. Kendisi İspanya'nın Afrika'ya yakın bir yöresinde, Alicante'de doğmuştur:

*"Afrika derinden derine çeker beni; İspanya'yı düşünmeksizin Afrika'yı düşünemem. Buna karşılık, Afrika'yı düşünmeksizin de İspanya'yı düşünemem. Afrika Alava ilini (Burgos'un kuzeydoğusunda) geçtikten az sonra başlar. Daha Burgos'un o zarif çizgili, o yumuşak renkli büyüleyici manzarası bile tam Afrika'dır; İspanya'nın geri kalan tüm toprakları da öyle. Ve İspanya'nın Atlas Dağları'na değin uzandığı da rahatlıkla söylenebilir. İspanya'ya renkli bir yaşantı arayarak, tehlikeli serüvenlere karışma hevesiyle gelen Fransız ya da İngiliz, daha Fuenterrabia'da kendisini gizemli, ürkütücü Doğu'ya dalmış gibi duyar. Bembeyaz bir duvarda açılan bir kapı işte; nerede acaba? Fas'ta mı yoksa Alicante'de mi? Bu sessiz, kuytu, duvarları özenle badanalanmış avlu, hangi evin acaba? Bir Fas evinin mi, bir Alicante evinin mi? Ya şu koskocaman, kapkara, gülen ya da hüznü gözler, yürek sızlatan derin bir üzüntüyle bakan şu gözler, kimin acaba? Bir Afrikalı dilberin mi, bir Alicanteli güzelin mi? Araplar üstüne bir efsane vardır, derler ki Peygamber'in son mü'minleri İspanya'dan giderken evlerinin anahtarlarını da alıp götürmüşler, torunlarının torunları o anahtarları hâlâ saklarmış. Kaç Afrika evinde Alicante'nin, Valencia ya da Castellon'un evlerine uyacak anahtarlar vardır, kim bilir..Avrupa'nın geleceği Afrika'dadır; İspanyolların en yakın kardeşleri de Boğaz'ın öte yakasında, Atlas Dağları'nın berisindedirler."*¹¹

Bir diğer İspanyol yazar Miguel de Unamuno (Basklı, 1864-1936) da, ülkesinin Endülüs mazisine olan ilgisini şöyle ifade eder..

10 G. Işık, a.g.e., s. 32-37.

11 J. Azorin, s. 131-135 (G. Işık, s. 43-44'ten naklen).

“Allah’tan başka Tanrı yoktur (İslam’ın hâkimiyeti), yaşam düştür (Don Kijote) ve topraklarımda güneş batmasın (16. yüzyıl’ın İspanya İmparatorluğu), bunları anımsar insan Kastilya ovalarını seyrederken.”¹²

Çağdaş İspanya’da bu şekilde düşünen aydınlar dışında bir başka kesim daha vardır ki, İslami mazisinden nefret ederler. Bunlar daha çok fanatik Katolikler ve gelenekçi veya muhafazakâr kesim ile seküler/profan zihniyettekiler ve ateistlerdir. Bunlar ülke nüfusunun ekserisini etkilemektedirler. Kiliseler bu fanatik kesimin propaganda merkezleridir. Fakat bunların, Müslüman düşmanlığı olarak özetlenebilecek Endülüs karşıtlıklarını en etkili ifade şekilleri, şüphesiz fiestalar veya festivallerdir. İspanya ve hatta Portekiz’in hemen her kentinde her yıl geleneksel olarak düzenlenen ve medyada “renkli” görüntülerle sunulan “Müslümanlar ile Hıristiyanlar Festivali”, görünürde kentin Müslümanlardan geri alınışını kutlama niteliğindedir. Fakat gerçekte halka Reconquista ya da Haçlı rövanşını anımsatması hasebiyle, İslam’a/Müslümanlara karşı “nefret” ve “düşmanlık” tazeleme seansları gibidir. İnternette “the moors and christians festival, spain” araması yapıldığında bu kutlama veya dramaların içerikleri büyük ölçüde anlaşılabilir.

Morisko kavramı İspanyolların göz ardı edemeyeceği tarihi bir gerçek ve bunu konuşmak İspanyol kimliğinde büyük sarsıntılara yol açıyor. Milliyetçi tarih söylemi içinde şöyle bir izahat vardır: Araplar burayı işgal etmiş ve biz onları geldikleri yere geri gönderdik. Oradaki Moriskolar, Osmanlıların -Türklerin de diyorlar- beşinci kol faaliyeti gösteren uzantıları gibi algılamak isteniyor. Potansiyel tehlike oluşturdukları için sürüldükleri tezi sürekli işleniyor. Fakat Moriskoların neden isyan ettikleri, anlaşmalardaki hakları yok sayılıp her türlü insani haklarından mahrum bırakıldıkları konuşulmuyor.¹³Burada şu soru akla gelebilir. Peki İspanya ve Portekiz’de bu kadar Endülüs-İslam karşıtı etkin bir Katolik ve/veya muhafazakâr zümre varsa, o zaman niçin pek çok kentteki Endülüs-İslam maddi kültür varlıklarını devlet eliyle ihya ederek muhafaza ediyorlar? Gerçekte bu sorunun cevabını bulmak kolaydır, turizm ekonomisi oluşturmak suretiyle milli geliri ziyadeleştirmek. Özellikle Córdoba, Granada ve

12 G. Işık, *a.g.e.*, s. 49.

13 Moriskolar üzerine bir belgesel hazırlamakla Endülüs konusundaki hassasiyetini fiiliyata dökmüş olan Akif Emre, Endülüs üzerine fikirlerini bir röportajında bizlerle paylaşmaktadır. Bakınız: Akif Emre, "1492 ve Romantizmle Sınırlı Endülüs Algımız Değişmeli", *Umran Dergisi*, Mayıs 2011, S. 201, s. 84-94. Röportaj: Asım Öz; Moriskolar belgeseli için: [youtube.com/watch?v=WLSf1_qVfBU](https://www.youtube.com/watch?v=WLSf1_qVfBU)(19.09.2019).

Sevilla’da eski şehir kısmını ve Endülüs eserlerini düzenleyerek çok büyük miktarlarda gelir elde ediyorlar. Haddizatında, ihya ettikleri veya korudukları Endülüs tarihine ait eserlerin sayısı ise, tarihi sayıların yanında komik rakamlardır. Yaklaşık bir rakam vermek gerekirse zaten yüzde 98’e varan oranda İslami miras yok olmuş veya tahrip edilmiş durumdadır. Sonuçta birkaç cami ve saray ile müzelerde birkaç kırıntıyı muhafaza etmektedirler. Dolayısıyla bu az miktardaki eseri korumanın kendileri açısından hiçbir dini ya da siyasi tehlikesi bulunmamaktadır. Tehlikeli gördükleri bir tek mekân var ki, o da Kurtuba Ulucâmii’dir. Bu câminin mescit olarak ibadete açılması talepleri karşısında siyaset ve kilise erbabı çok katı bir tutum takınmakta ve kutsal câminin katedral (şehrin merkezi kilisesi) olarak faaliyetini sürdürmesini sağlamaktadırlar. Yani aslında câmi işgalden bu yana ve halen kilise olarak kullanılmaktadır. Yalnızca katedralin çevre alanlarını teşkil eden câminin kısımları müze hükmündedir.İspanya hükümeti ve kilise idaresi, Kurtuba Ulucâmii’nin kiliseden tekrar aslına döndürülmesi konusundaki Müslüman teşkilatların yoğun taleplerini, Avrupa Birliği kurallarına göre karşılama gerekirken, câminin altındaki kilise temellerini arkeolojik kazıyla gün yüzüne çıkartarak, “burası zaten bir kilise idi, dolayısıyla câmiye döndürülemez” diyerek reddetmişler ve AB idaresi de konuyu bu bahaneyle kapatmıştır.Sonuç olarak, Endülüslülere uygulanan ‘Büyük Sürgün’den (1609-1614) sonra İspanya’da 300 ile 400 bin arası Müslüman asıllı Endülüslü Müdeccen varlığını korumuştur. Ancak, bugün onların sayılarını tespit etmek imkânsız gibidir. Çünkü görünen o ki, günümüz İspanya’ında bunların pek çoğu bu gerçeğin ya da asıllarının farkında değiller. Buna rağmen bugün Granada, Córdoba ve Toledo gibi şehirlerde 1980’lerde başlayan İslamlaşma hareketi ivme kazanmış görünmekte ve Müslümanlaşan İspanyollar, bu hareketi ‘İslam’a giriş’ olarak değil, ‘aslına dönüş’ şeklinde anlamakta ve öyle takdim etmektedirler. İspanya’daki Müslümanlara ait teşkilâtlar, diğer Avrupa ülkelerindekilere benzer şekilde, bir kültür merkezi şeklinde tesis edilmiş olup içinde mescit, özel yiyeceklerin (helal et ve diğer bazı gıda maddeleri) satıldığı bir dükkân ile idare ve sohbet odalarını barındırmaktadır.İslam’ın İspanya’da resmen tanınması sürecinde iki Müslüman teşkilât FEERI ve UCIDE birleşerek Comunidad Islamica en España veya bugünkü adıyla Comisión Islámica de España’yı (CIE) meydana getirdiler. Hükümetle uzun süren müzakereler neticesinde, 1992 yılının 28 Nisan gününde (Endülüs’ün fetih gününde) bir anlaşmaya varıldı. Anlaşma

parlamento ve kral tarafından da onaylandı. Toplam ondört maddeden müteşekkil bu anlaşmada Müslümanlara beş konuda (1. Dinî mekânlar, 2. İbâdetlere ve dinî merasimlere iştirak, 3. Evlilik, 4. Eğitim, 5. Bağışlar ve vergi muâfiyeti) yeni haklar ve düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre, CIE'ye bağlı cemiyet ve merkezlerle buralarda görev yapan bütün personel hukukî statüye kavuşturulmuştur.¹⁴

14 Mehmet Özdemir, “İspanya: Ülkede İslâmiyet”, *DİA*, XXIII,s.172-173.

Sonuç

Endülüs, batıda yerini aldığı İspanya devletinin sahip olduğu Yunan-Fenike-Roma (ve Vandal-Vizigot) devirlerinin medeniyet tecrübesini devralmış; doğudan ise 622-1000 yılları arasındaki DÖRT asırda İslam milletinin ürettiği kültürel tecrübeyi kendi hayatına taşıyarak adapte edebilmiş; bu doğu-batı medeniyet mirasını tek potada eriterek mezcutmeyi başarmış bir medeniyetin adıdır.

Katolik Hıristiyan fanatizmi Endülüs'ten geriye hemen hiçbir şey bırakmadı; bütünlüğü ve orijinalitesi %90 oranında bozulmuş birkaç binadan, parçalanmış birkaç kitap ve asimile olmuş üç-beş Müslüman ve Museviden başka. Oysa Endülüs kültürü, insanlığa kendini tanıma, başkalarıyla barış, uzlaşma ve yardımlaşma içinde kardeşçe yaşama tarzını, bizzat yaşayarak ve yaşatarak öğretiyordu. Bir sosyal barış modeli olan Convivencia'nın dünyadaki serüveni, Endülüs'ün sahip olduğu İslâmî devlet ve toplum modelinin son temsilcisi sayılan Osmanlı Devletinin dağılmasıyla birlikte sona ermiştir. Ancak, arada pekçok farklılık olmakla birlikte, bu sosyo-kültürel müessese bugün çeşitli batılı ülkelerin sadece Hıristiyan toplulukları arasında tesis edilmiş ve yaşatılmaktadır.

Endülüs-İslam kültürünün Avrupalılara intikalinde mühim aracı topluluk Müsta'ribler, Yahudiler, Hıristiyanlar/Müsta'ribler ve Müdeccenler idi. Katolik Hıristiyanların eline geçen İslam topraklarında kalan bu toplumsal unsurlar içinde zanâatkârlar-sanatçılar ve kültür erbâbı, Reconquista hareketiyle doğup gelişen İspanya'nın iktisadî menfaati için krallar tarafından kollarlanmışlardı. Bunlar sayesinde Müslümanların koruyup geliştirdikleri her alandaki teknik, bilimsel ve kültürel gelişmeler kuzeydeki Hıristiyan halklarına, oradan da Avrupa toplumlarına, hatta Amerika kıtasına (güneyine) dahi intikâl etmiştir. Bugün İspanya ve Portekiz'de gördüğümüz Mudéjar sanatı ve mimarisi bunun en bâriz örneklerindedir.

Endülüs İslam sanatı, zengin ve güçlü bir kültürel altyapıya oturmaktadır. Bu sanatın bilinen en önemli temsilcileri, az sayıda olmalarına rağmen, mimari eserlerdir. Mimari, kendine has bir ustalık ve ince zevkin bir ürünü olan binalarıyla hem yazı hem plastik sanatlar hem de seramik gibi sanat kolları açısından ana kaynaktır ve seçkin bir yere sahiptir. Dekoratif dil, Bağdad ve Sâmerâ örneklerinin bir devamı

gibidir.¹⁵Mimari eserlerden sonra sırayı fildişi, ahşap oyma ve seramik almaktadır. Bu eserler, çok sınırlı sayıda olmalarına rağmen, üstün nitelik ve mükemmellikleriyle sanatçıların ustalığı kadar, yaptırınların zevk, görgü ve sanata karşı olan sevgilerini ve koruyucu özelliklerini de yansıtmaktadır.

Endülüslülerin sahip olduğu mimari eserlerin pekçoğu, İslâmî dönemdeki iç çekişmeler (Mülûkü't-tavâif) sırasında ve İspanyolların ülkeyi tekrar ele geçirmeleri (Reconquista) sürecinde maruz kaldıkları saldırılar yanında, doğal ya da bilinçli tahribatların etkisiyle de ortadan kaybolmuştur. Bugüne gelebilen sınırlı sayıdaki örnek ise, İslam sanatının Avrupa'daki zarâfet mümessilleri olarak varlıklarını devam ettirmekte ve artık turistik gelir sağladıkları için özenle korunmaktadır. Endülüslü hükümdarların yaptırdıkları sanat eserleri, İslam ülkelerinde olduğu kadar Hıristiyan ülkelerde de büyük övgüye mazhar olmuştur.¹⁶Kurtuba Ulucâmii, Elhamrâ Külliyesi ve Caferiye Sarayı gibi birkaç önemli eser bile Endülüslülerin dinî, kültürel ve medenî alanda eriştikleri seviyeyi kavramamıza imkân vermekte, hâlâ o medeniyetin zarâfetini bize yansıtmakta ve lisân-ı hâl ile Endülüs hayatında yaşanan İslâmî ve insanî değerleri insanlığa sunmaktadırlar.Bu zamana kadar Endülüs konusunda yapılmış olan yayınlar sayesinde anlaşılmiş bulunmaktadır ki, ülkemizin ve de dünyanın aydın insanları artık İslam tarihine ve dolayısıyla İslam'a daha fazla ilgi duymaktadır. Ancak, bu ilginin duygusal boyutu mühim olmakla birlikte, somut girişimlerle gerçekçi projelerin hayata geçirilmesi çok daha mühimdir. Çünkü Alî el-Cârim'in deyişiyle, asıl mühim olan Endülüs'e ağlamak değil, onu anlamaktır. Bunun için gerekli olan, gözyaşı değil göz nuru dökmektir. Batılı zihin Endülüs'ü anlamak suretiyle ondan yeni bir medeniyete temel oluşturacak malzemeyi çıkarmasını bildi. Ya bizler? Ol mâhîler ki derya içredür deryayı bilmezler.

15 Endülüs seramikleri hakkında detaylı bilgi için: Guillermo Rossello Bordoy, "The Ceramics of Al-Andalus", *Al-Andalus The Art of Islamic Spain*, ed. J.D. Dodds, New York 1992, pp. 97-103; Virgilio Martínez Enamorado, "Ceramicas nazaries y merinies, siglos XIII a XIV", *Exposicion Triangulo de Al-Andalus: Catalogo*, Octubre 2003-Enero 2004, Alcazaba de los Udâyâ-Rabat, Granada 2003, pp.110-113; Alberto García Porras, "El azul en la producción cerámica bajomedieval de las áreas islámica y cristiana de la Península Ibérica", *IX Congreso Internazionale sulla Ceramica Medieval en el Mediterraneo*, Venezia (2009), pp. 22-29.

16 Levi-Provençal, *el-Hadâra*, s. 29 vd.; Engin Beksaç, "Endülüs: Sanat", XI, 226; Charles Burnett, "An Islamic Divinatory Technique in Medieval Spain", *The Arab Influence in Medieval Europe*, ed. D.A. Agius-R. Hitchcock, Lebanon 1994, pp. 100-135. İslam sanatının ruhu veya felsefesi konusunda destekleyici değerlendirmeler için: İsmâil Râci el-Fârûkî-Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslam Kültür Atlası*, (çev. M.O. Kibaroglu-Z. Kibaroglu), İstanbul 1999, s. 185-203.

Kaynaklar

AZORÍN, J. M. R., *El paisaje de Españavisto por los españoles*, Madrid 1981.

BORDOY, G. R., "The Ceramics of Al-Andalus", *Al-Andalus The Art of Islamic Spain*, ed. J.D. Dodds, New York 1992, pp. 97-103.

CASTILLO, P. J.-J. N. PALAZÓN, "The Production of Glass in Al-Andalus", *The Archaeology of Medieval Europe, Twelfth to Sixteenth Centuries*, Vol. 2, ed. M. Carver-J. Klápste, pp. 307-315.

CASTILLO, P. J.-J. N. PALAZÓN-J. THIRIOT, "Taller de Vidrio y Casas Andalusies en Murcia. La Excavación Arqueológica del Casón De Puxmarina", *Memorias de Arqueología*, N. 13 (1998), pp. 419-458.

CASTRO, A., *Hadâratü'l-İslam fî İsbanya*, çev. Süleyman Attâr, Kahire 1983.

EMRE, A., "1492 ve Romantizmle Sınırlı Endülüs Algımız Değişmeli", *Umran Dergisi*, Mayıs 2011, S. 201, s. 84-94.

ENAMORADO, V. M., "Ceramicas nazaries y merinies, siglos XIII a XIV", *Exposicion Triangulo de Al-Andalus: Catalogo*, Octubre 2003-Enero 2004, Granada 2003, pp.110-113.

GUTIÉRREZ, C. G., "Las mezquitas de barrio de Madinat Qurtuba: una aproximación arqueológica, Córdoba: Diputación de Córdoba", *AWRAQ*, n.7 (2013), pp. 255-257.

GUZMÁN, R. B., "Córdoba y el califato almohade, una lectura arqueológica: Córdoba and the almohad caliphate, an archaeological view", *LasNavas de Tolosa 1212–2012 Miradascruzadas*, Jaén 2014, pp. 499-508.

_____, "Algunas Precisiones Sobre La Qurtuba Tardoislámica una Mirada a La Arquitectura Doméstica de al-Rabad al-Şarqui", *Anales de Arqueología Cordobesa (AAC)*, N. 19, Córdoba 2008, pp. 293-322.

IRWİN, R., *Elhamrá*, çev. Fatma Uslu, İstanbul 2007.

IŞIK, G., *İspanya: Bir Başka Avrupa*, İstanbul 2005.

ÖZDEMİR, M., "İspanya: Ülkede İslâmiyet", *DİA*, XXIII, s.170-173.

ÖZÜNLÜ, İ., *Endülüs: Şehir-Anlatı*, İstanbul 2005.

PALAZÓN, J. N.-P. J. CASTILLO, “Casas Califales en Murcia. Excavación en un Solar de Calles Puxmarina-Zarandona”, *Memorias de Arqueología*, N. 11, Barcelona-Granada 2003, pp. 469-500.

PORRAS, A. G., "El azul en la producción cerámica bajomedieval de las áreas islámica y cristiana de la Península Ibérica", *IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medieval en el Mediterraneo*, Venezia (2009), pp. 22-29.

ŞEYBAN, L., *Endülüs*, İstanbul 2014.

_____ *Mudéjare s& Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İstanbul 2007.

_____ *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İstanbul 2003.

TC. Dışişleri Bakanlığı, çevrimiçi-[www.mfa.gov.tr/ispanya-kunyesi.tr.mfa\(03.06.2019\)](http://www.mfa.gov.tr/ispanya-kunyesi.tr.mfa(03.06.2019)).